

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԼՐԱԳԻՐ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Լրագրիս միջոցով որ և իցէ մասնաւոր յայտարարութիւն տպել ավելը պէտք է վճարէ ամէն 4 տառի համար 1 կոպէկ արծաթ:

Հրատարակվում է ամէն շաբաթ օր, մի մի թերթ, Տարեկան բաժանորդագրութեան գինն է 7 ասորի:

ԺԲ. ՏԱՐԻ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 6 1869 ԱՄԻ

№ 34.

Ա. Զ. Գ. Ա. Յ. Ի. Ն.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ ՄԵՐ ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐԻՆ.

Այս օրերս լոյս տեսաւ ՚ի վերջոյ երկար երկնելից յետ ՚Հայկ. Աշխ.՝ Լուսմանայ տետրակը, նոյն զիւրքով նոյն ոգով, և ուղղութեամբ, անորոշ ցանկութիւններով, յափշտակութիւններով, ոգեւորութիւններով, հոգմերի հետ պատերազմելով, տեսիլքների հետ մարտնչելով. անկապ նախադասութիւններով, անթիւ կէտերով. մէկ տեղը միւսին հակառակող վարդապետութիւններով, խրատներով, մէկին գովտաւանելով, որովհետեւ այդպէս հաճոյ էր, միւսին պախարակելով, որովհետեւ այս ևս իր կամքէն էր, առանց ապացոյցի, առանց պատճառի, և ինչո՞ւ էին հարկաւոր սոքա, ամենայն ինչ նովաւ եղև, և ամենայն ինչ ՚ի նմա է:

Բայց ինչպէս երևում է տասնեւիններորդ դարու սովորութիւն է միշտ ուրիշ անուանով խօսելը, որովհետեւ, կարծես, սրանով պատասխանատուութիւնը փոքր ՚իշատէ հեռանում է իրանից ու անձնագովութիւնն էլ այնքան պզգալի չէ երևում. և աւելի հաւատ կարող է գտնել միամիտների

մէջ այս տեսակ անձնագովութիւնը: Աւստի և մենք էլ, որ կամենում ենք մի քանի խօսք խօսել մեր ընթերցողների հետ, ՚ի շինութիւն և ՚ի զգուշութիւն միամիտների, ՚Հայկ. Աշխարհ՝ վերջին համարների Մեր ներքին գործեր՝ մասին բովանդակութեան մի քանի տեղերի մասին, հետեւելով Հայաստանի օրինակին, քաղենք մեր ասելիքը մի անծանօթ բարեկամի անունով Դէր Գրած նամակից և որ այս աւելի հաւաստիութիւն ըստանայ, յայտնի բան է, կ'ընենք տակն էլ Ո՞ւր և տեղն էլ կ'որոշենք Հնդկաստանը: Ահա այս մեր յիշած բարեկամը ինչէ գրում:

Պարզոյ բարեկամ. Ստացայ այս օրերս ՚Հայկ. Աշխ.՝ վերջին յունիս, յուլիս և օգոստոս ամիսների թուահամարները միտերաւում: Յիրաւի, պ. Թովալի դուշակութիւնը ՚Հայկ. Աշխ.՝ մասին բողոքովին արդարացած տեսայ, բացի մի կէտից, այն է, որ փոխանակ չորս ամսականի, Լուսմանայն էր Հայկ. Աշխ, տետրակը: Թողնենք նորա Մեր ներքին գործերի նախերգանքը, որնոր վերաբերում է իրան խմբագրին և նորա օրագրի յատկութիւնը. ըստ որում ամէնքին յայտնի է, թէ որքան զին ունի մի մարդու վկայութիւնը իր մասին, դառնանք պ. Հայաստանի գրուածքների այն մասներին, որոնք ուրիշներին են վերաբերում: Պարոն Հայա-

սէրը էլի շարունակում է իր միակողմանի նուազը, երգում է, երբեմն իբրեւ երգիչ, երբեմն իբրեւ դերասան, երբեմն ոգեւորվելով, երբեմն թախծութեան մէջ ընկղմած, և միշտ մտաց յափշտակութեան մէջ, առանց յիշելու թէ յափշտակութիւնը ինչի նշան է և դէպի ուր է առաջնորդում: Երևի պ. Հայաստանը իր յափշտակութեան մէջ ոչ զգուշ է և ոչ էլ հասկանում. որովհետեւ բաւականին զրեցին նորա համար և ցոյց տուին բոլոր հանգամանքները.

... միայն նա էլի ոչ մի գրուածների ցրումն չըգրած (անշուշտ հասկանալու դժուարութիւն է կրում կամ ձեռք չէ տալիս հասկանալը) շարունակում է իր երգը:

Պարոն Հայաստանը պ. Ստեփանէի մասին գովութեան նամակը իր գրուածի մէջ առաջ բերելից յետ, սկսում է ուշադրութիւն դարձնել Ներսիսեան դպրոցի վերայ, որնոր իր օրագրի նուիրական նիւթն է համարում: Սկսում է դեռ կէտերով, յետոյ հարցնում է, թէ ո՞ւր են Ներսիսեան դպրոցի աշակերտները, յետոյ դառնում է դէպի հոգաբարձուները, թէ ինչպէս մի քանի խանութներ են շինել, անտեսին իւրաքանչիւր աշակերտի համար օրական անդադրամ տալիս են 20 կոպ. և այլն և այլն: Յետոյ հարցնում է, թէ

նր են Ներսիսեան դպրոցի աշակերտներին ժողովրդական մշակները ու

Յարգոյ բարեկամ. այս խօսքերից ես եզրակացնում եմ, որ պ. Հայասէրը կամե- նում է ասել, որ Ներսիսեան դպրոցը ապ- տրդիւն է եղել և թէ ներկայ հոգաբարձու- ները բացի անտեսականից ոչինչ հոգացողու- թիւն ունեցած չեն դպրոցի վերայ: Զար- մանալի կամ կուրու թիւն կամ չարակամու- թիւն: Նոյն աղբիւրներում, որտեղից պ. Հայասէրը ստացել է մեծ. հոգաբարձութեան անտեսական գործունէութեան վերայ տեղե- կութիւնը, կային և տեղեկութիւնք նորա գործունէութեան վերայ և դպրոցի ուսում- նական մասին մեջ. չգիտեմք ի՞նչ ասեմք պ. Հայասէրի այս մասին արած գանցաւութեա- նը: Երևի պարոնը կարծել է, թէ դոքա վա- դուց տպած էին Մեղուի մեջ, ոչ ոք չէ կար- դում Մեղուն, ուրեմն ո՞վ պէտք է իմանայ որ իր առաջները ստու թիւն են. իսկ հոգա- բարձուները իրանք արժան ևս չեն համա- րել իրան պատասխանելու, ու այսպէս միա- միտները պարզութեամբ կ'հաւատան իրան խօսքերին: Բայց զուր է պ. Հայասէրը այդ- պէս կարծել. ու զբանով միայն իրան ա- մաչելու նոր տեղիք է գտել

: Իսկ ինչ որ կ'վերաբերի Ներսիսեան դպրոցի աշակերտներին, որոնց որոնում է պ. Հայասէրը և չէ գտնում, մենք զարմանում ենք: Երևի պ. Հայասէրը շատ կարճատես է և մինչև անգամ իր քթի տա- կը եզածը չէ տեսնում: Գոչ պարոնը նախ և առաջ տեղեկանայ հայ հասարակու- թեանց մեջ կատարված գործքերին, ազգա- յին լուսաւորութեան վերաբերութեամբ, և տեսնի ովքեր են ըստ մեծի մասին հայ դպրոց- ների ուսուցիչները. որ դպրոցի թէ անցեալ և թէ վերջին ժամանակներում աւարտած աշակերտներն են, եթէ ոչ Ներսիսեան դպ- րոցի, որոնք թէ իբրև ուսուցիչներ, թէ իբ- րև քահանաները և թէ իբրև ստորին առ- տիճանի եկեղեցականներ գործում են իրանց կարողութեան չափ ժողովրդեան լուսաւո- րութեան համար. թող պ. Հայասէրը մանի հէնց Մարիամեան օրիորդաց ուսումնարա- նը, որ նորա հայեցուածքով միակ կրթարան է հայ օրիորդաց համար, և տեսնէ, թէ ով- քեր են այնտեղի ուսուցիչները, և կ'մն արդեօք այնտեղ Ներսիսեան դպրոցի աշակերտներին, և այն միջակ աշակերտներին, որոնք զովա-

սանութիւններ են ստացել Հայասէրի զրչի տակ իբրև ուսուցիչներ: Նոյն իսկ ինքը պ. Հայասէրը ցաւելով պէտք է ասենք, որ կար- ծեմ, նոյն դպրոցի աշակերտներէն է:

Սրանից յետ պ. Հայասէրը ասելով, թէ հոգաբարձուները ընտրվում են քաղա- քիս լաւագոյն մարդիկներից, չ'գիտեմք ի՞նչ գիտաւորութեամբ յիշում է անձանց անուն- ներ, որոնց ոմանք ներկայ հոգաբարձուներ- ից են, ոմանք անցեալ հոգաբարձուներից և այլք: Երևի ցոյց տալու համար, որ կան ներկայ հոգաբարձուաց մեջ այնպիսիք, ո- րոնք չպէտք է ընտրվեն. ի՞նչ խորհուրդ ունի այդպիսի վարմունքը, և մի՞թէ ժողո- վուրդը պարտական էր անշուշտ ամէն բանի վերայ պ. Հայասէրի հայեցուածքը ունենալ: Բայց չէ. պ. Հայասէրը այստեղ մոռացել է մէկի անունն էլ յիշել, կամ գուցէ համա- տութիւնը չի ներել յիշելու նրան, որնոր չափազանց ցանկանում էր ընտրվել, միայն աղէտ ժողովուրդը և նախանձոտ մարդիկ արդելք եղան, և եթէ նա ընտրվել էր ա- մենայն դործ յաջողութիւն կ'ունենար, ո- րովհետեւ ամէն բան նրանով է և նրանում միայն և այն ժամանակ Հայասէրն էլ կ'երգէր յՈւսաւորներից լուսաւորեանց երուսաղէմ. Բ'հ, զարհուրելի կիրք, որ կուրացնում ես մարդուս ու սախում ես ահամայ ներքին խորհուրդները յայտնելու:

Յարգոյ խմբագիր: Սրանից յետ պ. Հա- յասէրը սկսում է դառնալ Ներսիսեան ու- սումնարանի գէպի ներկայ ուսուցիչքը. ո- րոնց անունները մի առ մի յիշում է և կա- մենում է ցոյց տալ, որ նորա ոչինչ արդիւնք չեն ցոյց տուած իրանց գործունէութեամբ, հեռաւարտ և չպէտք է լինին այնտեղ. ու նոցա փոխարէն, յայտնի բան է, Մարիամեան ուսումնարանի ուսուցիչքը, որոնց միջնոր- դութեամբ մեծամեծ յառաջադիմութիւն- ներ են ցոյց տալիս աշակերտութիւն, աւելի յարմար կարող էին լինել և Ներսիսեան դպ- րոցում: Այստեղ չ'կամիմ ես ձեր մասին ինչ ելիցէ գրել, որովհետեւ դուք իրանքդ դի- տեք ինչ կ'պատասխանէք, *) միայն ուղիղն

*) Պարոն Հայասէր, դուք ինչպիսիք եք, որ մեր աշակերտների վերայ մասնաւոր լինեք. Շատ բարի է, միայն ոչ մեր պատիւը և ոչ էլ նոցա հա- մատութիւնը ներում է մեզ այդ անուշ հրապա- րակաւ. իսկ եթէ կկամենաք ներութիւն կրել և անձամբ դառնալ դէպի մեզ, մենք կ'յիշենք ձեզ

ասեմ, պ. Հայասէրի ուսուցչաց համար խօ- սածը, կարող էր ասել միայն կամ շատ կար- ձատես մարդ և կամ մի անձն, որնոր բո- լորովին չ'կամէր հասկանալ թէ ի՞նչ է . . .

. . . պարկեշտութիւնը: Մամաւանդ շատ զարմացրեց ինձ գեր. Տէր Յարութիւն Սուղանաճեանցի, պ. Զ. Գրիգորեանցի, պ. Մ. Սալամբէգեանցի և Հայերէն լեզուի ու- սուցչի (որնոր կարծեմ պ. Գր. Տէր Յարու- թիւնեանցն է) անունները յիշելը և սրանց իբրև ապարդիւն անձինք ցոյց տալ աշխա- տելը: Մի՞թէ պ. Հայասէրը մոռացել է իր անցեալ գրութիւնները, մի՞թէ Հայկական Աշխարհի անցեալ համարները լեքը չէին գովասանութիւններով նոյն անձանց վերայ, իբրև աղնիւ, գործունեաց և հասկացող և դատաւարակութեան գործին հմուտ ուսու- ցիչների վերայ, և մոռացել է պ. Հայասէրը, որ անցեալ տարի և այս տարի միայն անցեալ ուսուցիչների շնորհիւ էր, որ Մարիամեան ու- սումնարանը հսկայաբայլ առաջ էր գնում: Այս ի՞նչ է պատահել, որ երէկվան արժա- տաւոր ու ազնիւ մարդիկ, այսօր այդպէս պախարակել են դարձել: Մենք զարմանում և ցաւում ենք պ. Հայասէրի այդպիսի փո- փոխամտութեան վերայ, որ լաւ նշան չէ: Պ. Հայասէրը ինչպէս երևում է շարժում է իր զրիչը հոգմի վիշելուն համեմատ, որ կողմ կ'փչի հոգմը, նոյն կողմն էլ թեքվում է պարոնի զրիչը և կամ շարժվում է իր անձ- նական կրքի և շահի թելադրութեամբ. մենք այնպէս չենք կարող մեկնել նորա այս վար- մունքը, որովհետեւ վերջիշեալ ուսուցիչնե- րուն անձամբ ճանաչել ենք, ճանաչում ենք և միշտ միևնոյնն եղել և են: Սրա հա- կասակ պ. Հայասէրի զրչի տակ երբեմն տը- գէտները այժմ դարձել են ուսեալ, երբեմն անպիտանները այժմ պիտանացու և բարի: Շատ հեշտ է պ. Հայասէրը իր վճիռները տալիս.

Սրանից յետ պ. Հայասէրը զրում է երկար ու բարակ երեմիական (խրատ) ու- սուցիչների և դատաւարակների համար, թէ նորա ինչպէս պէտք է վարվեն աշակերտների կամ աշակերտութիւնների հետ, թէ խօսքով և թէ գործով, չ'գիտեմք, թէ այդ միջան- կեալ յորդորը ի՞նչ յարաբերութիւն ունի նրանից առաջ հաղորդած լուրերի և հար-

որքան կկամենաք անձինք, որոնք կարող կլինեն ձեզ ևս ու ուսուցանել:

ցերի հետ. երևի կամեցել է ասել, թէ վերոյիշեալ ուսուցիչքը կարօտ էին այսպիսի մի խրատի և հրահանգի պ. Հայաստանի կողմից. բայց ասում է ուսանական առաժը. «Թէ ումի ինչը ցաւում է, նա հէնց նորա վերայ էլ խօսում է»: Ես, յարգոյ բարեկամ, յիշեալ ուսուցիչներուն բողոքին էլ ճանաչում եմ, ինչպէս և ինքն պ. Հայաստանը, որ պախարակում է այժմ նրանց, և նրանցից ոչ մէկին չեմ տեսած կամ լսած, որ պ. Հայաստանի ներս միականի մէջ բովանդակած խրատների դէմ մեղանշած լինեն: Երբեք լսած չեմ որ նրանցից մէկը մանուկների հետ խօսելիս կամ վարվելիս բարկութեան անճշատութիւն լինելով ու ինքն իրան մոռանալով ներած լինի իրան ասելու նրանց «ի՜՜՜ ծնունդներ շան Լ... յիմարներ, ձեր ծնողքը յիմար են և այլն և այլն սոցա նման կրթիչ ու դաստիարակող խօսքեր. ոչ ոք յիշեալ ուսուցիչներից երբեք աշակերտների հետ վարվելիս կողմնադատութիւն ցոյց տուած չէ, դէպի մէկն սէր ու դէպի միւսը ատելութիւն յայտնելով, որ և ինչէ արտաքին արժանաւորութեան կամ պակասութեան համար: Այդ որ յիշեալ ուսուցիչներից իր վարմունքի մէջ աշակերտների հետ չէ զայրացած աշակերտի վերայ այնպէս, որ մոռանալով ինքն իրան իր մարդերը փրկէր, . . . ու փրկւէր այնպէս, որ երեխայք սարսափից ու երկիւղից ստիպւած լինէին . . . և այլ սոցին նման վարմունքներ, թէ ընկերակից ուսուցիչների և թէ աշակերտող մանուկների հետ վերոյիշեալ ուսուցիչների կողմից լսած ու տեսած չենք. այն ինչ այդպիսի բաներ կարծեմ պատահում են ուրիշների հետ, ուստի և պ. Հայաստանը շատ լաւ կ'լինէր, որ այն իր նրկականը ուղղէր դէպի նրանց, ում կ'վայելէր. ոչ մէկը յիշեալ ուսուցիչներից ժողովուրդ դաստիարակելու համար արձանոց էլ չէ պահում և այլն: Աւելի լաւ կ'լինէր եթէ իր խրատների վերջը աւելցնէր պ. Հայաստանը խօսքերս լսեցէ՛ք. զորքերս մի՛ տեսնէք: Մնամ. . . Մ.

1869 ամի Օգոստոսի 22 ին յԱխլախայ

Պատուելի բարեկամ.

Գեր. Սուքիաս վարդապետը բաւականին ծանօթանալով այստեղի ժողովրդեան կեանքի հետ, տեսաւ նորա մէջ շատ անտիրապաշտութիւններ և մանաւանդ մօտ օրերումս մինը պատահեցաւ * որից դրդուած, շտապեց այդպիսի բաներու առաջը առնել:

Եւ ինչով կարելի է դրանց առաջը առնել, եթէ ոչ ուսումնարաններ բանալով և ժողովրդեան ուսում տալով:

Այս տեղի ժողովրդեան նիւթական կարողութիւնը չի թոյլտալ, որ ամենայն մարդ իրա որդուն ուսումնարան ուղարկէ և կրթութիւն տայ, ուստի երբ 7 կամ 8 տարեկան կը լինի որդին, հայրը կը տանի արհեստաւորի մօտ աշկերտ, որպէս զի, ինչպէս ասում են, «տղայի բուկը վրայից կտրի»:

*) Տաճկաստանից մի միջակահաս, սևա մարմու վ, երկար մազերով, հին շորերով մարդ եկած էր այստեղ և իրան կրօնաւոր էր ձևայնում ու իրան ձգնաւոր էր անտանուա՛մ: Խնդրել էր հիւանդների վերայ տանել իրան, հաւատացնելով, որ թուղթ ու դիր անելով հիւանդին կը լուսացնէ: Հաւատացրել էր հասարակ ժողովրդեանը, որ ինքը «Հազարիայի» գրքերով այդ թուղթ ու դիրը կանէ. փոքր միջոցում ան տեսակ անուշը հաշակեցին, որ քիչ մնաց աստուածացեալին: Այս ասու հրաշագործութիւնները լսելով գեր. հայրը, կանչեց իրան մօտ և հարցնեց թէ ինչ հպեորական ևս և անցաթուղթ ունի: Պատասխանեց թէ. ևս հոգեորական չեմ և անցաթուղթ չունեմ: Ուստի գեր. հայրը երկիւղ տալու համար ասել էր, որ բռնեն բռնաբար դնել տան և ուղարկեն իրան տեղը, բայց այս ասու կրօնաւորը ազատել էր, թէ ևս ինքն կը հեռանամ այս տեղից: Այս բանը լսելով մի քանի անձինք. եկի խնդրել էին, որ գեր. հայրը թուղթ տայ նրան հրաշագործութիւններ անելու: Յաւելով նրանց թուաւորութեան վերայ, միմիայն այդքանս ասաց նրանց գեր. հայրը, որ այդ հրաշագործը և իրա ոքանչելիքը ձեզ կը փոշմանցնեն: Եւ յիշաւ այդպէս էլ եղաւ, որովհետեւ այդ հրաշագործը շատ հիւանդների վերայ դնալով մէկին ժամանակ էր տուել 40 օր առողջանալու համար, միւսին 30, երրորդին 20 և այլն. ու կանխիկ նրանցից առանց դեղի բժշկութեան վարձը առատապէս ստացել և օրեր կուգէին նրա պայմանական ժամանակները լրանալու, քաղաքէն աներևոյթացաւ: Արա թղթիկից մինը իմ ձեռքում կաւ. չէին թողնում բռնալու, թէ կը պատժէ քեզի. բայց ևս չլսեցի և բացի. զանազան կէտեր և թուանշանների նման դժեր կային, միայն մի տեղ սուրբ Բարիայէլ էր գրած:

որա հետեանքը. այն կը լինի, որ երկխայահան բնութիւնով կը մեծանայ աղան և միւսն ոյն հասկացողութիւնը կունենայ, ինչորուն իրա հայրը կամ ուստան:

Այսպիսի վեճակ ունեցողներին իրանց կրօնը և մարդկութիւնը պարզելու համար գեր. Հայրը ժողովրդական ուսումնարան բացեց, որտեղ միայն կիրակի և տօն օրերումը դասատուութիւն կը լինի, որովհետեւ արհեստաւորները միայն այս օրերում ազատ են: Թէ և քիչ ժամանակ է, որ դասատուութիւնը շարունակում է, բայց աշակերտների թիւը բաւականին շատ է: Ամենայն տեսակ հասակաւորների համար բացեալ ուսումնարանի դիրքը: Այրենարանից սկսած մինչև քերականութիւն կարգադրներ կան այժմ: Ուսանելու առարկաների ձեռնարկների համար ոչինչ չեմ ասելու, որովհետեւ բոլորը մի դասատուում նստած են միւս դասատուների կտիտանելու պատճառաւ, և դեռ որոշեալ ուղղութիւն չէ տուած. իսկ Սեպտեմբերի մէկից դասատուների բաժանուելով, ամէն բան կարգին պէտք է շարունակուի: Եթէ յաջողութիւն դանի Հօր այս ազգօգուտ գործը, այն ժամանակ ընկերութիւններ կազմելու է, որոնք լրագիրներ, օրագիրներ և զանազան գրեանք ստանալու են հասակաւորներին ընթերցարան և դասատուութիւններ լինելու համար:

Ահա, ուղարկելով այս նամակը Ձեզ, կը խնդրեմ տեզ շնորհել լրագրիդ մէջ, որպէս զի կարգալով մեր հոգեւորականները օրինակ առնեն գեր. Հօր գործերից և ամենայն տեղ կրթութիւն տարածեն, որ մեր այժմեան միակ փրկութիւնն է: Երբ յոյր հոգեւորականներն են, որովհետեւ ժողովրդեան կեանքի հետ յարաբերութիւն ունեցողը և ծանօթը միայն հոգեւորականներն են: Գժուար թէ աշխարհական մարդ, ժողովրդեան ցաւին այնպէս տեղեակ և հըմուտ լինի, ինչպէս հոգեւորականներն են: Ուրեմն մեր ազգի լուսաւորութեան և յաւաքադալիմութեան պարտքը աւելի հոգեւորականների վերայ է, քան թէ աշխարհականների:

Դաւիթի Դաւթիանց.

ՅԱՐԳՈՅ ԽՄԲԱԳԻՐ

Այս օրերս լոյս տեսաւ յՀայկ. Աշխ. յունիս, յուլիս և օգոստոս ամիսների տեսա-

րը: Նորա «Մեր ներքին գործեր» մասնի հեղինակ պ. Հայասերը շօշափելէր մեր պատիւը հրապարակաւ, ուստի և մենք ստիպւած ենք նորա պաշտպանութեան համար մի քանի խօսք ասել, որոնք տարակոյս չունինք, որ հրատարակելով ձեր լրագրի մէջ կ'պարտաւորէք մեզ: Սրանից չորս ամիս առաջ թիֆլիզի մէջ մի գէտք պատահեցաւ, որնոր մեր ամէնիս սրտին թէւսատարի ցաւ պատճառեց, այնու ամենայնիւ լռութեամբ անցուցինք, դժգոհութեանց և անբաւականութեանց և զուցէ մի փոքրիկ դպրոցի խանդարման պատճառ չտալու համար: Այն գէտքը մեր հեռանալն էր Մարիամեան օրիորդաց ուսումնարանի ուսուցչութիւնից, որի պատճառը լաւ յայտնի է պ. տեսչին . . . մենք առանց իրիք շփոթի և խռովութեան ցաւած սրտով հեռացանք այն դպրոցից, որնոր մեր քրտինքով և աշխատանքով բաւական առաջացրել էինք և արդէն հաստատուն հիմունքների վերայ կանգնեցրել: Այս էր ներկայ ապրիլի ամսին: Մենք կարծում էինք, որ պ. Ստեփանէն . . .

կ'բաւականանայ նրանով, որ մենք դպրոցը թողնէք իրան, նուիրելով յօգուտ նորա և մեր միամեայ աշխատանքը և ջանքը, միայն շատ սխալված տեսանք մեզ մեր կարծքի մէջ, երբ լոյս տեսաւ Հայկական Աշխարհի վերջին տետրը, որի մէջ պ. Հայասերը չբաւականանալով մեզ արտաքսած ուսուցիչներ անուանելու, կոչում է մեզ և շահասեր ու շահախնդիր ասելով, որ լռում է, թէ Գայիանեան օրիորդաց ուսումնարանի խնամակալները իբրեւ բաւական դուժար են ժողոված, որ ուսուցիչները պէտք է իրանց մէջ բաժանեն: Մենք մեր անշահասիրութիւնը, կարծում ենք, որ ապացուցեցինք ամբողջ տարի ձրի աշխատելով և Մարիամեան ուսումնարանը հաստատուն հիմունքների վերայ դնելով, այն ինչ ինքը պ. Ստեփանէն . . .

ընդգէտ իր խոստման և հրապարակաւ հրատարակած վճռոյն, տեսնելով, թէ դպրոցը կարող է օգուտ բերել նիւթապէս, օր աւուր աշակերտութեանց թուի բազմանալով, ուրացաւ իր խօսքը և իրան սեպհականացրեց դպրոցը: Սրանով ևս չբաւականացաւ և Մարիամեան դպրոցի տարեգարձի հանդիսակատարութեան

ժամանակ, ինչպէս տեսնում ենք իր նկարագրութիւնից «Հայկ. Աշխ.» նոյն համարի մէջ, կամեցել է հաշիւ տալիս մեր աշխատանքը և քրտինքը ևս ուրիշներին սեպհականացնելու: Մենք հեռացանք դպրոցից ապրիլ ամսին և նա յունիսի 12ին կատարեց տարեգարձի հանդէսը, և միջէ կարող էին մեզինից յետ եկած ուսուցիչները մի ամիս միջոցումը կատարել բոլոր այն յառաջադիմութիւնը, որնոր տարիների էր կարտ: Պ. Ստեփանէն փոխանակ մեր աշխատանքը զանալու թող իրը ցոյց տար և իր խղճի վկայութեամբ . . .

հրապարակաւ յայտնէր, թէ ինչէ եղել անցեալ տարի նորա աշխատանքը Մարիամեան դպրոցում, և թէ ինքն յարձակում է ուրիշների վերայ, որ գտներին չէին ման դալիս, թող յիշէ և ապացուցանէ, արդեօք որ առարկայի գաստառութիւն է արել ինքը անցեալ տարի Մարիամեան ուսումնարանում և այն քանի դաս է խօսել բոլոր տարւան միջոցում: Նրբ պ. Ստեփանէն իր բաւականութեան և զուարճութեան համար իր . . . բարեկամների հետ Գորիում զբօսանքի և ուրախութեան անձնատուր էր լինում ամառնային շրջերի ժամանակ Մարիամեան ուսումնարանը մի էր կառավարում և նորա մէջ դասախօսութիւնները ովքեր էին անում: Փոզ ինքը և իր գաստարակահիթը և նոյն իսկ աշակերտութեան վկային այս հանդամանքներին: Պ. Ստեփանէն . . . տարեգարձի հանդիսակատարութեան ժամանակ իր հաշիւը մեզ պէտք է տար՝ մեզ, որոնք թէ զուժար էինք տուել ուսումնարանի համար և թէ մեր աշխատանքը դրել նորա վերայ և ոչ թէ շատ այնպիսիներին, որոնք դեռ ևս մինչև անգամ Մարիամեան օրիորդաց ուսումնարանի ղեկավարներ տեսնակ չէին և ինչ խորհուրդ ունէր այնպիսի հաշուետուութիւնը . . .

: Նրբ մենք կատարեալ իրաւունք ունէինք նրանից հաշիւ պահանջելու ու քրիստոնէաբար . . . լռեցինք, ինքը չպիտեւք որ քաղաքականութեան ազդեցութեանը հետեւելով հանդէս ելաւ ու ստիպեց մեզ մեր չկամեցածը իրան ասելու: Մենք եթէ հեռացրած լինէինք Մարիամեան ուսումնարանից պ. Ստեփանէն հարկաւորութիւն չէր ունենալ քանիցս անգամ միջ-

նորդներ խրկելու և խնդրելու, որ հաշուէինք, մեզ հեռացնող չէ եղել, այլ մենք իրանքս հեռացանք, տեսնելով պ. Ստեփանէն . . .

այն դաստիարակական կանոններին դէմ՝ մեղանչելը թէ ուսուցչաց և թէ աշակերտութեան հետ վարվելու մը, որոնք ինքը հրատարակել էր Հայկ. Աշխարհի մէջ:

Մենք լռեցինք, միայն անմխիթար ևս չմնացինք, որովհետեւ անցեալ յունիս ամսի մէջ Սրբազան Առաջնորդը տեղւոյս Մակար Արքեպիսկոպոսը, որ անդու աշխատում է իր հօտին լռաւորութեան համար, բարեհաճութիւն բանալ մի նոր ծխական օրիորդաց ուսումնարան յանուն սրբոյն Գայիանեայ, ընդդիմաբար կառավարութեամբ արժանապատիւ Տէր Զարութիւն քահանայի Սուղանաձեանց հինգ և չորս խնամակալների, հրաւիրեց մեզ յուսուցչութիւն նոյն դպրոցի մէջ, ուր և մենք ձրի, ինչպէս վաղ Մարիամեան օրիորդաց դպրոցում, շարունակում ենք մեր դասախօսութիւնները, մեր խղճի և համոզման համաձայն, առանց բարձրագոյ աղաղակների, անձնագոյութիւնների և ուրիշներին վճնասելու դիտաւորութեան, առանց ծնողների առաջ այս կամ այն դպրոցը պախարակելու, այս կամ այն դաստիարակահիթ առժանաւորութեան և պատուոյն դիպչելու, որ մեզ չի վայելել և մենք էլ չենք ներկայացնել: Եւ ահա այս ուսումնարանը, որն որ Սրբազան առաջնորդը, որի համար ամենեւեան հաւատարեն իբրեւ ղթոտ հօր առաջ, բացեց, աչքի առաջ ունենալով իր աղքատիկ և ուսումնակարօտ դասերը լռաւորութիւնը և կրթութիւնը, կոչում է պ. Հայասերը . . .

Ձգբաշէն դպրոց: Գոնէ պարտը յարգէր յարգելի անձանց բարի նպատակը և հասկանար, թէ ինչ կարող է մարդս խօսել: Պարտն Հայասերը կարծում է թէ որքան շատ խօսի, այնքան իրան խօսածը նշանակութիւն կ'ունենայ. բայց ոչ, ներկայ ժամանակս այն չէ, ինչ որ անցեալն էր, երբ ամէն տղած խօսք իբրեւ ծշմորաութիւն էր ընդունվում. այժմ ամէն խօսք կշռում են և գնահատում իր արժանաւորութեան համեմատ:

Իսկ ինչ որ կ'վերաբերի պ. Հայասերին այն խօսքերին, թէ իբրեւ Գայիանեան օրիորդաց դպրոցի ուսուցիչները ամենայն կեր-

պով աշխատում են Մարիամեան դպրոցի յառաջագիմութեանը արգելք լինելու, մենք այսքանը կ'ասենք, որ չէր հարկաւոր յիշեալ դպրոցի տեսչին ամէն հողմից շարժիլ. ամէն խօսքից խռովել. որովհետեւ ամենայն լաւ բան ինքն իրանից ունի հաստատութիւն. ոչ գայիսնեան դպրոցի ուսուցիչներ, ըստ Հայաստանի, այսօրեւ և այնտեղ խօսելու և ոչէլ Մարիամեան դպրոցի տեսչի հրաւերները և հանդէսները կարող էին որեւիցէ ազդեցութիւն ունենալ տեղապետ, այլ իւրաքանչիւր դպրոցի յառաջագիմութիւնը ինքն կ'ընէ վկայ նորա լաւութեան. մեր ժամանակը այսպիսի է. խօսքը առանց դործքի ոչինչ չէ կարողանում ազդել: Բայց որ պ. Ստեփանէն աւելի հանգիստ լինի ստիպւած ենք ասելու այս ևս, որ գայիսնեան դպրոցի բացման օրից մի քանի օր յետոյ, նորա ուսուցչաց ժողովումը ոմանք մինչև անգամ առաջարկեցին, որ իբրեւ կանոն ընդունվի—Մարիամեան ուսումնարանից եկած աշակերտու հիւնընդ չընդունել գայիսնեան դպրոցը—որովհետեւ երկու դպրոցներ ընթացքը միմեանց համաձայն չեն կարող լինել, միայն առաւելագոյն ձայնը վճռեց, որ անկարելի է զանալ իրանց աշխատանքը օրելիցէ հայ օրիորդից, որ դպրոցից էլ լինի նա. և ահա ոմանք արդէն կամայ դուրս են եկել Մարիամեան ուսումնարանից և ընդունվել են ի թիւս աշակերտութեանց գայիսնեան ուսումնարանի: Այսքանս առ այժմ բաւական համարելով մնացածը թողնում ենք ստորագրել, եթէ պ. Հայաստանը կ'ցանկանայ մեզ կրկին զրիւ ձեռքերս վերառնել տալու:

Մին, ըստ Հայաստանի հետապնդած, նախկին ուսուցիչներից Մարիամեան օրիորդաց դպրոցի:

Համախի 22-ին օգոստոսի: Երէկ երեք ժամից 7 ըստէ անցած մենք զգացինք երկրաշարժի սաստիկ հարուած, որ այնպիսի էր, որպիսի Համախիցիք 1859 թուականից ընդունաւ չէին զգացած: Ոմանք ասում են, որ երէկվան երկրաշարժը չառ աւելի զօրեղ էր քան թէ 1859-ինը. այս շատ կարելի է, միայն ներկայ շարժը այնպէս երկարատեւ չէր, 10 մանրերկրորդ տեւեց, այն ինչ 1859-ին մօտ

30 սեկունդ քաշեց. իսկ յետոյ հետեւեցին ուրիշ հարուածներ:

Քանզուած աների թիւը մեծ է. այստեղի շինուածների մեծ մասը շատ վնասւած է: Մանաւանդ վնասւած է քաղաքի ուսման տեղը, որ կոչվում է Մարիամեան դիւղ. — վնասվեցաւ նոյնպէս և քաղաքի Հայոց մասը: Մէկ խօսքով քաղաքի կէսը սարի վերայ աւերված է. չկայ ոչ մի անվնաս տուն: Պէտք է խմանալ որ քաղաքի բոլոր աստիճանաւորները բնակում են Ռուսական մասումը և այժմ մնացել են առանց բնակարանի ու տեղաւորվել են բակերումը և քաղաքական ազիւմ վրաններում և տախտակաշէն սենեակներումը: Պատի քանդուելից վընասված են և հեռագրական գործիքները, որ այժմ զետեղված են վրանի տակ: Քաղաքի ստորին մասումը—այն է թուրքերի թաղումը—ամենեւին բնակարան չկայ, թէև նա ամէնից քիչ է վնասված: Չմեռը մօտենում է և բնակարանների հարցը ամէնից նշանաւորն է և պարագեցնում է այժմ բոլորին: Թէև վիճակագրական տեղեկութիւնները դեռ ևս հաւաքած չեն, միայն վերոյիշեալ խոսքեր անցքի մասին կարելի է հաղորդել, որ մի չորս տարեկան երեխայ և երեք ձիաներ ձմրել են աւերակների տակ: Այսօր 7 և 11½ ժամերին նոյնպէս զգալի եղան հարուածներ. միայն շատ թույլ—Շրջակայ դիւղերից ստացվեցան տեղեկութիւններ, որ նոցա մէջէլ եղել է երկրաշարժ. մանաւանդ զօրեղ էր թուրքերի Սունդի դիւղումը. որ Շամախիից դէպի արևելք 15 վերստ հեռու է դրանվում, ուր, ինչպէս ասում են, բոլոր աները քանդվել են և երկու հողի աւերակների տակ զետեղ են իրանց մահը:

այնպէս որ սոցանից վերջինը ձեւայնում է մի թերակղզի կամ թէ յիշեալ ցամաքի արևմտեան մասը: Համարաւ թէ Ասիայի մէջ տեղը—հարաւային լեռնային մասը—մի ժամանակ մարդկային սեռի օրօրոյն էր: Այստեղ են կատարվել հին աշխարհի մեծաւնի պատմական փոփոխութիւնները: Այն ժամանակ արդէն Ասիայի տերութիւնները բաւականին լուսաւորված էին, մինչդեռ արևմտեան ժողովրդի մէջ նոր էր սկսվել ծագել լուսաւորութեան սկզբունքը: Երկրաշարժի այս մասի խորքերից տարածվեցաւ ճշմարիտ Աստուծոյ ուսումը, այն տեղից Աբրահամ իրան ժողովրդով ուղևորեցաւ դէպի արևմուտք աւետեաց երկիրը, վերջապէս այստեղ Ասիայի, Եւրոպայի և Ամերիկայի սահմանումը Յիսուս Քրիստոս վարդապետեց իւր բարձր ճշմարտութիւնները:

Ամենայն մոաճող և քննող մարդու համար աշխարհիս այս մասը երևելի նշանակութիւն ունի: Այնու ամենայնիւ նորա միջին երկիրները, նոյնպէս և նորա արևելեան, հարաւային և հիւսիսային սահմանները համարաւ թէ լուսաւորեալ Եւրոպային յայտնի չէին: Աղեքսանդր Մակեդոնացիոյ արշաւանքները համարեաւ թէ մոռացութեան տակ էին ընկել: Իսկ միջին դարերում վայրենի ցեղերը յանդիմարաբ յարձակվելով դէպի Եւրոպա և մասնաւորապէս աւերելով նրան, զցեղին ճանապարհորդների վերայ երկիւղ և նուազեցրին նրանց երկրօգնդի մէջը մոնելու ցանկութիւնը: Կասպից ծովի հիւսիսային ափերից ափական վրանաբնակ վայրերն իբր յարձակվում էին: Հոնք Ասիայից դուրս դալով աւերում էին Եւրոպան, իսկ խաչակրաց ժամանակներումը Եւրոպացուց արիւնը ուսողեց ափական դաշտերը: Յիրաւի թէև Եւրոպան մի քանի առևտրական յարաբերութիւններ ունէր արևմտեան հարաւային Ասիայի և իւր բերքերով հարուստ Հնդկաստանի հետ. սակայն այս յարաբերութիւնները կատարվում էին ըստ մեծի մասին Արաբների ձեռքով. ուրեմն չէին կարող լինել Եւրոպացուց համար այնպէս արդիւնաւոր և օգտակար, ինչպէս եթէ իրանք կատարէին անմիջապէս իրանց ձեռքով այդ վաճառականութիւնը. ու իրանք տեսնէին այն կողմերը: Բայց և դէպի Հնդկաստան ճանապարհորդութիւնն էլ Եւրոպացուց համար երկարատեւ ու վտանգաւոր

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ

Ծովային ճանապարհի դիւտը:

Աշխարհիս ամենամեծ մասը Ասիան է, որ դանվում է արևելեան կիսագնդումը, ու Եւրոպայի հետ միասին մի յամաք է կազմում,

էր և թանկ էր նստում: Այս ժամանակում Պորտուգալացւոյ Յովհաննէս թագաւորի որդու, Հենրիկոս ծովագնացի մէջ, որ իր անձը նուիրել էր արհեստներին և հետաքննութեան, մի բարեպատեհ միտք ծագեցաւ, թէ արդեօք չէ կարելի Ափրիկայի չորս կողմը պտտելով Հնդկաստանի համար բանալ ծովային ճանապարհ: Նորա այս միտքը իրագործելուն շատ նպաստեցին մատեմատիկական և աշխարհագրական հիմնական տեղեկութիւնները: Իրան է. թէ և այս գործառնութիւնը հիմնական աշխարհագրութեան և նորա քարտեզների գրութեան հետ համեմատելով չունի մի առանձին նշանակութիւն, բայց այս չափազանց դժուար էր այն դարումը, երբ չկային ոչ մի այդպիսի օգնող միջոցներ այլ և ընդհանրապէս բնական ոչ մի տեղեկութիւն Ափրիկայի երկայնութեան և լայնութեան մասին: Այսպիսի գործը կարող էր յանձն առնուլ միայն այնպիսի մարդը, որպիսի էր իշխան Հենրիկոսը: Միայն այսպիսի եռանդոտ մարդը ունեցաւ կարողութիւն իւր բոլոր կենաց ընթացքումը սիրով հետամնւա լինելու այս մեծ գիտաւորութեան:

Այս բանը յանձն առան կատարելու Յովհաննէս թագաւորի պալատական ասպետները Գոնզալէս Խարկոն և Տրիստան Վաղը, որոնց շուտով յաջողեցաւ գտնել Պորտո—Սանտո կղզին 1418-ին: Հետեւեալ տարին նրանք ձեռնարկեցին անելու երկրորդ ճանապարհորդութիւնը, և գտան Մադէյրա կղզին: Բայց այդ ճանապարհորդութիւնը շատ դժուար էր, որովհետեւ նաւավարները վախենալով հասարակածի մօտ այրուելուց արեգական տաքութիւնից յետ կանգնեցան առաջ գնալուց: Մադէյրա կղզին ծածկված էր թանձր անառով: Մեր ծովագնացները նրան այրեցին: Նա եօթը տարի շարունակաբար այրվում էր, մինչև որ բոլոր անտառը մոխիր դարձաւ: Այս մոխրի միջնորդութեամբ երկիրը շատ պտղաւոր դարձաւ, — ինչ որ ցանում էին, բոլորն էլ լաւ էր բուսանում: Եւ ներկայ ժամանակումս էլ այս երկիրը երեւել է իր զօրեղ գինիով, որ կոչվում է նորա անունով Մադէյրա գինի. Այս կղզին երեւել է նմանապէս կանաբեան շաքարով:

Պորտո—Սանտոն և Մադէյրան Պորտուգալացւոյ թագաւորութիւնները դարձան: Բայց Հենրիկոսը շատ արիւն թեամբ դէմ կա-

ցաւ իր ձեռնարկութեան յառաջադիմութեան արդեւառիթմերին, և կարողացաւ գործը շարունակել, այրեցեալ գօտուց վախեցող նաւավարների երկիւղը և անբաւականութիւնը փարատելով: Նա 1432 թուին Գալիանէսի առաջնորդութեամբ մի ուրիշ նաւ ուղարկեց, որին յանձնած էր շարունակել գիւտը Ափրիկայի ափերում. Սա կարողացաւ շուտով Բայադօրի գլուխը պըտտել:

Այս մեծագործութիւնը մի ընդհանրական ուրախութիւն պատճառեց: Նորա փառքը հասաւ մինչև այն աստիճան, որ Պապը կոնքալի գրեց, որով սեփականացան Պորտուգալացւոյ յառկապէս իրաւունքները իրանց գտած երկիրների վերայ մինչև Հնդկաստան:

Մեր ծովագնացները իրանց ճանապարհորդութիւնը շարունակելով, դուրս եկան ցամաք Ափրիկայի արեւմտեան ափումը, և իրանց հրացաններով փախցրին իրանցը հակառակող վայրենի մարդկանց: Այս անգամ սպանեցին նմանապէս ջրշուններ, որոնց մորթիքն իրանց համարձակ ճանապարհորդութեան միակ վարձատրութեան փոխարէնը եղան: 1442-ին Պորտուգալացիք այստեղից բերին այն Սևերուն, որ գերազանցում էին հիւսիսային Ափրիկայի բնակիչներից: Նորա մինչև անգամ իրանց արտաքին տեսքով զարմացրին բոլոր Լիսբոնը: Որովհետեւ Պորտուգալացիք Սևերի հետ Ափրիկայից բերում էին նմանապէս և ոսկու աւաղը, ուստի և այս հարստութիւնը խոչընդոտն եղաւ շարունակելու ճանապարհորդութիւնը: Կազմուեցաւ մի նոր յանձնարարական ճանապարհորդութիւն, որով Պորտուգալացւոյ յաջողեցաւ գտնել 1444-ին Բրանկոյի գլուխը. իսկ երկու տարուց յետոյ—1446-ին Գալարի գլուխը ու այն կղզիները, որոնք գտնվում են այս տեղից դէպի հիւսիսային արեւմուտք և սրա անունով կոչվում են Գալարի գլխի կղզիներ: Հենրիկոս իշխանը իւր մահից առաջ լսեց ուրախութեամբ, որ իրան նաւերը հասել են մինչև Գվինէա, որ տեղից կարող էին հիշտութեամբ ճանապարհորդութիւնը շարունակել դէպի արեւելք—հարաւ:

Ասորեան կղզիները գտնելու հետ Պորտուգալացւոյ Գվինէայի կալուածները մի առանձին նշանակութիւն ստացան: Վերջին ժամանակներում Գվինէայի վաճառականու-

թիւնը այնքան բարձրացաւ, մինչև որ Ֆերդինանդ Հոմեքը գնեց այս երկիրը թագաւորից, իբրեւ կալուած 5000 դուկատով (որ 5857 ռուբլի. 50 կոպ. է:)

Պորտուգալացիք 1481 թուին այնտեղ այնքան զօրացան մինչև որ Սևերի թագաւորի հետ գաշտակցութիւն հաստատեցին. իսկ Պորտուգալացւոյ թագաւորը, որին Պապը այս նոր երկրի վերայ իշխող հաստատեց, ստացաւ Տիտղոս Գվինէայի կառավարիչ:

Բայց ափոստ, որ Հենրիկոսի վախճանելուց յետոյ Ալֆոնսոսի թագաւորութեան ժամանակը դադարեցաւ իշխանի սկսած ձեռնարկութիւնը: Բայց այս ժամանակումս էլ գտնվեցաւ մի այնպիսի ծովագնաց, որ անցնելով հասարակածը, հերքեց այն զարմանալի կարծիքները, որ ասում էին այրեցեալ գօտու ներքին մասնի անմատչելի լինելուն համար: Յովհաննէս II թագաւորը շարունակեց Հենրիկոս իշխանի ձեռնարկութիւնը և 1486 թուին հմուտ ծովագնաց Բարբուզիմէոս Դիացին յաջողեցաւ հասնել Բաբելուսոյ գլուխը և Ափրիկէի հարաւային ծայրը: Կարելի է որ այս համարձակ ծովագնացը այն ժամանակ իսկ հասնէր և Հնդկաստան, եթէ նորա ճանապարհակիցները չը հակառակէին, վախենալով անձանթ ծովումը սովամահ մեռնելուց:

Այս դրին վաճառականութեան համար Ափայի հետ յարմարութիւնը առաջ Հոլանդացիները ճանաչեցին: 1652-ին նրանք եկան այս տեղ, ամրոցներ շինեցին, ու լըրին բերդապահ զօրքերով:

Գործը մնաց այս դրութեան մէջ մինչև որ 1806 թուին, Բաբելուսոյ գլուխը Անգղեացւոյ ձեռն ընկաւ, բայց կռիւները հարաւային Ափրիկայի տեղական բնակչաց Կաֆիրների և Հօտտենտոտների հետ—համարեալ թէ մինչև այսօր էլ շարունակվում են: Պորտուգալացւոյ թագաւոր Լամանուէլը իրան հայր Յովհաննէս II-ին հեռակով այս ճանապարհորդութիւնը եռանդով շարունակեց, ու յուլիսի 9-ին 1427-ն թուին հմուտ ծովագնաց Վասկո-դե-Գամայի առաջնորդութեամբ ուղարկեց մի նաւատորմիւ. միայն ցաւային այն էր, որ ընտրած էր մի անյարմար ժամանակ այս առաջարկութիւնը կատարելու, բայց նա էլի քաջութեամբ և համբերութեամբ առաջ տարաւ այս գործը, յաղ-

թեյ ծովային մրրիկներին, և իրան ձեռնարկութեան հակառակողներին:

Երեք հաւով և 160 մարդով իրան նախորդների դուռն ծովը անցկենալով, նոյն միջին 7-ն դուռն սուրբ Հեղինէի կղզին, իսկ նոյն ամսի 24-ն արդէն Ափրիկայի հաւաւային ծայրն էր հասել, և զեկտեմբերի 8-ն այս ծայրը պատելով Սոփիան ավերով ուղեորեցաւ զէպի հիւսիս—արեւելք, այսինքն զէպի Մոլդավիի, Մոսկւա և Մեքիք: Այս երկիրներում սա դուռն բաւական լուսաւորեալ բնակիչներ (Մահմետականներ), որոնց վաճառականութիւնը ծաղկած էր: Մոլդավիիում և Մոսկւայում Վասիլ—դէ—Վաման կոչեցաւ շատ վաճառների զէմ: Բայց էնդուր համար էլ Մեքիկոստոյնց թաւաւորը ոչ թէ միայն բարեկամաբար ընդունեց նրան, այլ և տուեց մի տուաճնորդ, որ Պորտուգալացւոց նաւակները անցկացրուց ովկիանոսի վերայ 700 մղոն, ուղղակի զէպի Վալիկուտի նաւահանդիստը, որ Հնդկաստանի Մալաբարեան ափերի մօտ է, որ տեղ Վաման հասաւ մայիսի 19-ին 1498 թուին 10 ամիս ճանապարհորդութիւնից յետոյ:

Այսպէս վերջապէս երեւելի Հնդկաստանի ծովային ճանապարհը գտնվեցաւ, որի մասին ճանապարհորդները այնքան խօսում էին: Արտիսութեամբ հրացանների ձայները Հնորհաւորեցին նրանց ցանկացած ափը, որտեղ շուտով էլ իջան Պորտուգալացիք: Ինչքան զարմացան Եւրոպացիք, երբ որ Հնդկաստանի մէջ գտան հարուստ վաճառականութիւն, զործարաններ և ուրիշ յիշատակարաններ, որոնք վկայում էին բնակիչների կրթութեանը: Մի Տունիսացի Մալիք, որ վաճառականութեան մասին կենում էր այս տեղը, և որ գիտէր Ազաներէն, շատ օգնութիւն արաւ նորեկներին՝ թէ խորհրդով և թէ ամենահարկաւոր տեղեկութիւններով:

Բայց մեր ծովագնացների հետեւելուց առաջ նոցա գտած ճանապարհով, ասենք մի քանի խօսք այս հուշակաւոր երկրի վերայ: Հնդկաստանը գտնվում է Ասիայի հարաւում, և կազմում է երկու մեծ թերակղզիներ: Արեւելեան Հնդկաստանի արեւելեան և արեւմտեան թերակղզիները նոյնպէս և նրանց պատկանած կղզիները և այլ երկիրները ունեն 125,000 քառասուսի մղոն տարածութիւն ու 123,000,000 բնակիչ: Հնդկաստանը հիւսիսային կողմից պատած է աշ-

խարհիս ամենաբարձր Հիմալայեան լեռներով և Չինացւոց կայսերութեան հարաւային մասերով: Հնդկաստանի երկու թերակղզիքն էլ, նա մանաւանդ արեւմտեան թերակղզին ծածկուած են հարթ բարձրաւանդակներով:

Չնայելով հողի զանազանութեանը, այս երկիրը ընդհանրապէս նշանաւոր է իրան պտղաբերութեամբ, մանաւանդ Վանդէս գետի ընդարձակ դաշտավայրը, որ գտնվում է Հնդկաստանի հիւսիս—արեւելեան մասում: Հիմալայեան լեռները աշխարհիս լեռներից ամենաբարձրն են: Նրանց Վալալաղիի գագաթը ծովի մակերեւութից մինչև 26,500 անգղիական ոսնաչափ բարձր է: Այս երկրի կլիման առհասարակ տաք կամ լաւ ևս է ասել, շատ ջերմ է: Բայց այսու ամենայնիւ տեղի բարձրաւանդակութեանց կլիման բաւականին բարեխառն է: Չմեռը, որ միայն պատահում է Հիմալայի հովիտներում շարունակվում է միայն 3 ամիս, իսկ թերակղզու դաշտերում փոխանակ ձմեռուան սաստիկ և երկարատե անձրևներ են լինում: Ամառնային տօթը, շատ անգամ սաստիկ է լինում, և այդ օտարականների համար մահաբեր է անգամ: Բնութիւնը այս տեղ շատ հարուստ է:

Անդանիների տեսակները Հնդկաստանի մէջ զանազանվում են Ափրիկէի նոյն կենդանիների տեսակներից: Այն տեղ (Հնդկաստանում) գտնվում են փղեր, ունդեղջիւրներ, վագրեր, եղջերուներ, ընձառիւծներ, այծեամներ, կաշմիրու այծեր, եղնր (բիզոն) վայրենի զոմէշներ, կապիկներ, վամբուներ և շատ թիւնաւոր օձեր, հսկայական կրիաներ, ձիաներ, և բոլոր ընտանի կենդանիները, զեղեցիկ թռչուններ, և վերջապէս մարդարտի խեցեմորթներ: Բուսական մասը նոյնպէս շատ հարուստ է, բայց հացեղէն բոյսերից, այստեղ գտնվում են շատ համեմունք զորօրինակ պղպեղ, կիւսամոն նմանապէս բամբակ և լեզակ: Մետաղներից գտնվում են ոսկի, անագ և պղինձ, թանգաղին քարերից աւելի արմատ: Մէկ խօսքով Հնդկաստանը աշխարհիս ամենահարուստ գանձաւան է, որի հետ շատ սակաւ երկիրներ կարող են համեմատուել: Այս պատճառով էլ այն տեղի բնակիչները բազմաթիւ են և հարուստ, առարկայից վաճառականութիւնը շատ ընդարձակ է: Մի հայեացք դարձնենք

նմանապէս այս նշանաւոր երկրի և նորա ժողովրդի վերայ:

Հին ժամանակներումը արդէն բազմաթիւ ճանապարհորդներ շտապում էին դնալ զէպի այս երկիրը թանկագին վաճառների ձեռք բերելու համար: Նորա հետ ունեին վաճառականութեան յարակցութիւններ և զիպտացիքը, փիւնիկցիքը և բաբելոնացիքը: Իսկ վերջը Հնդկաստանը աւար դարձաւ յաղթողներին — Պարսիկների, Մակեդոնացիների և վերջապէս Եւրոպացիների:

Վաճառականութիւնը կատարվում էր թէ ծովային և թէ ցամաքային ճանապարհներով: Միջին դարերում Արաբները և ուրիշ շատ մահմետական ժողովուրդներ, թէ և արգելում էին վաճառականական յարաբերութիւն ունենալ Հնդկաստանի հետ սակայն չ'կարողացան այդ բոլորովին դադարացնել: Կոստանդնուպոլիսը աւելի երեւելի եղաւ իբրեւ Հնդկաստանից բերած ապրանքների համաբանոց. նորա վաճառականները ուղեորվում էին Ինդոս գետով զէպի հնդկական ովկիանոսը, իսկ այն տեղից պարսկական ծոցով մինչև Նիքատ և Տիգրիս, յետոյ Բագդատ քաղաքիցը (ուղտերով) անապատներով մինչև Հալաբ (Բերիա), Տրիպոլիս և Կոստանդնուպոլիս, որ տեղից շուտով ձենովացիք և Վենետիկիցը տանում էին այս ապրանքները զէպի արեւմտեան առեւտրական նաւահանգիստները: Նորերումն Հնդկաստանի հետ վաճառականական յարաբերութեան համար գտնուած է մի ամենակարճ ճանապարհ. այսինքն կարմիր ծովով և Սուէզի պորանոցով Հնդկաստանի հետ մի ամենարագ յարակցութիւն է սահմանված:

Հնդկաստանի բնակչաց մեծ մասը հեթանոս է, որն կ'վերաբերին և տեղացի Հնդկացիք: Մի քանի Արաբացի և Պարսկաստանցի գաղթականներ դաւանում են մահմետական կրօնը և միայն մի քիչ մասն է դաւանում քրիստոնէական հաւատը. որ ասան մի քանի դարուց հետէ անդադար քարոզվում են: Վասիլ—դէ—Վամայի ժամանակ սորա բնակիչները կոչվում էին Մաւրեր, կամ Մոհրեր: Հնդկաստանը շատ մանր տէրութիւններ է բաժանված, ու համարեալ թէ բոլորն էլ Անգղիայի իշխանութեան տակն են, որ հիմայ իսկապէս կառավարիչ է այս ընդարձակ երկրի: Եւ հարկաւոր չէ ասել թէ վաճառականական յարաբերութեամբ

այս գաղթականութիւնը որքան օգտակար է նորա (Անդղիայի) համար: Նորա զօրքը միշտ իր ոյժը գործ է դնում բրիտանական իշխանութիւնը այս երկրում ապահով պահպանելու համար: Ահա կողմից Անդղիայի կառավարիչները իրանց բարեմիտ կարգադրութիւններով հոգս են տանում այս երկրի ներքին բարեկարգութեան համար: Հնդկաստանի մէջ ուրիշ եւրոպական գաղթականութիւնները շատ աննշան են: Բայց հիմա դառնանք էլի դէպի մեր ծովափնայնները:

Այսպէս ուրեմն մայիս 10-ն 1498 թուին Գամայի նաւատորմիցը գցեց իր խարխը Կալիկուտ քաղաքի հանդէպը: Եւրոպացիները հիանալով մտիկ էին անում իրանց շրջապատող նոր առարկաների վերայ: Գեղացիներն էլ զարմանում էին նորեկների վրայ, որոնք նրանց մի չ'անսած հրաշք էին թուում: Հետաքրքիր Հնդկացիքն նաւերով շուտով գնացին նրանց մօտ, ու Գաման քաղցրութեամբ ընդունելով նրանցից ձրկներ գնեց:

Այս երկրի կառավարող թագաւորը երբ որ լսեց նորեկների գալուստը, Գամայի մօտ դեսպաններ ուղարկեց և հրաւիրեց նրան իրան մօտ Կալիկուտ: Ձգող Գաման առաջ այս հրաւերը չընդունեց, և չ'հնաւ իրան նաւակներէ: Բայց յետոյ հարկադրուած, չ'նայեց այս արդեմունքներին, վեր առաւ իրան հետ տասն և երկու յաղթանդամ քաջ զինուորներ, ու թնդանօթներով զինաւորված մակոյկի վրայ նստելով՝ գնաց դէպ ի ավիւր, որտեղ ընդունեցին նրան թագաւորի դեսպանը և ժողովրդեան բազմութիւնը և նստեցնելով նրան մի փառաւոր շարժուն աթուռի վերայ տարան թագաւորական պալատը:

Քանի նա մօտենում էր թագաւորի պալատին, հետաքրքիր ժողովրդոց բազմութիւնը աւելի շատանում էր, որ շատ ցանկանում էին տեսնել այս անսովոր տեսարանը:

Գամային անցկացրին կարգով կանգնած զինուորների միջով: Պալատի առաջը ընկալան թագաւորի բարձր աստիճանաւորները որոնք տարան նրան թագաւորի կամ Սոմաբէնի դահլիճը: Միմեանց ողջունելուց յետոյ Գաման թարգմանի օգնութեամբ հասկացրեց թագաւորին իւր հեռաւոր ճանապարհորդութեան դիտաւորութիւնը, ու հաւատացրեց Հնդկաստանի կառավարչին, թէ նա

միայն ցանկանում է ունենալ նորա հետ առեւտրական յարաբերութիւն. նմանապէս յայտնեց նրան Պորտուգալացւոց թագաւորի ցանկութիւնը — հաստատել նրա հետ վաճառականական դաշնակցութիւն:

Սամորինը այս առաջարկութիւնը բարեկամաբար ընդունեց, ու Գամային ողորմածաբար արձակեց. բայց միւս օրը արդէն տատանվում էր իրան տուած խոստմունքի համար, որովհետեւ քանի մի այն մահմետական վաճառականները, որոնց ձեռքին էր համարեալ թէ բոլոր վաճառականութիւնը, վախեցան այս դաշնակցութիւնից, կարծելով թէ իրանք սրանից փնաս կստանան, ու էսպէս աշխատեցին խզելու Գամայի Սամորինի հետ արած դաշինքը այնպէս, որ մեր ծովափնայնը չէր իմանում թէ ինչ անէ: Այս նախանձոտ մահմետականները թագաւորին հաւատացրին թէ վասիօ — դէ — Գաման և նորա ճանապարհորդակիցները իրանց հայրենիքից արտաքսուած են, որոնք պարապում են միայն ծովային աւազակութեամբ: Եւ էսպէս Գաման չ'կարողացաւ գրաւել անհատաւորի թագաւորին դէպ իրան, որ չէր համաձայնում ոչ մի վաճառականական կապակցութիւն հաստատելու, և հարկադրվեցաւ թողուլ այս երկիրը, ու նոյն թուին օգոստոսի 15-ն յետ դառնալ դէպի իրան հայրենիքը. յաջողեցաւ նրան խաբէութեամբ ձեռք բերելու մի բան — Սամորինի արմաւենեւոյ տերէի վերայ գրած նամակը պորտուգալացւոց թագաւորի մօտ, որի մէջ գրած էին այս խօսքերը. «Քու մեծանուն հպատակ վասիօ — դէ — Գաման իմ երկրումն էր, որի դաւրուստը ինձ մեծ ուրախութիւն պատճառեց: Իմ երկրումն շատ մեխակ, պղպեղ դարիչին ու թանկագին քարեր կան: Իսկ դու ինձ տուր ոսկի, արծաթ, բուսա (մարջան) և ծիրանի ապրանքներ»:

Այսպէս Գաման թողեց Կալիկուտան: Նա յետ դարձաւ դէպի իրան հայրենիքը և ճանապարհով, որով որ եկել էր: Բայց այս ճանապարհորդութիւնը անփնաս չ'անցկացաւ. դուրս գալուց յետոյ, նաւերը նորողելու համար նրանք մի փոքրիկ կղզու վերայ վեր եկան, հազիւ թէ սկսած էր գործը և ահա նոյա վրայ յարձակուեցան շատ աւազակներ:

Եւրոպական նաւերի զինուորութիւնը նոյա յուսադրում էր չ'վախենալ և ոչ մի

բանից: Գաման նրանց հետ պատերազմեց շատ հրացաններ միասին արձակելով, նոյա քրջեց ու այնուհետեւ չ'երեցան: Բայց Գաման էլի մի ուրիշ քամաղաղութեան մէջ ընկաւ. նորա նաւաստիների մեծ մասը տաք օդից իմիասին հիւանդացաւ և մի քանի օրում մեռան մինչև 30 մարդ: Մեռնողների թիւը որովհետեւ օրեցօր աւելանում էր և նրան պակասում էին նաւավարներ, դորա համար Գաման հարկադրուեցաւ իւր նաւակներից մինը այրել: Նա արդէն Հնդկական ովկիանոսը վաղ էր անցկացել, և բարեյուսոյ զուխըն էլ վաղ էր պտտել, բայց սարսափելի հիւանդութիւնը նրանց միջեց չէր վերջացել, մինչև որ Գամայի կղբայրն էլ զոհվեցաւ նրան: Վասիօ — դէ — Գաման սեպտեմբեր ամսին 1499 թուին հասաւ Լիսբոն, իւր ճանապարհորդների մեծ մասը կորցնելով: Նրան Հնդկաստան տարած 108 մարդից միայն 50 մարդ յետ դարձան ողջութեամբ իրանց հայրենիքը: Գաման այստեղ ընդհանուր ուրախութիւնով ընդունվեցաւ: Թագաւորը այս համարձակ ծովափնային առատապէս վարձատրեց, նշանակելով նորա համար տարեկան թոշակ 3000 ոսկի և շնորհելով տխուրոս. յիշխող իւր նուաճած երկիրներին և Պարսկաստանի, Արաբիայի, և Հնդկաստանի ծովային ճանապարհներին վերայ: Գաման իրան հետ բերեց շատ հազուադիւր բաներ, որոնց հետ բերեց նմանապէս մի հնդկաստանցի կնիկ, որ մի կղզու վերայ ընկած էր:

(Կը շարունակվի).

Հրատարակիչ Է. ԵՆՖԻԱՃԵԱՆՏ

Խմբագիր Պ. ՍԻՄԵՆՆԱՆՏ.

Ի Տպարանի Է. Ենֆիանանցի Ընկ.

Ի տան. Ձիթախանց.

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ СЕНТЯБРЯ 6 1869 Г.
ТИФЛИСЬ.